

KS. ŁUKASZ KRUCKI

ARCHIDIECEZJA LWOWSKA OBRZĄDKU ORMIAŃSKIEGO W ŚWIETLE SCHEMATYZMU ARCHIDIECEZJALNEGO Z 1939 R.

THE ARMENIAN RITE ARCHDIOCESE OF LVIV IN LIGHT OF THE ARCHDIOCESAN SCHEMA FROM 1939

A b s t r a c t. Diocesan schema constitute a valuable source of knowledge on various ecclesial, diocesan or monastic communities. These important publications were also drafted for Eastern Rite Catholic Churches. One of the most interesting documents, albeit largely unknown, is the Armenian Rite Archdiocese of Lviv schema prepared in 1939, currently stored within the Archdiocese Archive in Gniezno. The information contained within this document reference the period directly preceding the start of the Second World War, which for the Armenian Rite Archdiocese of Lviv was a time of *sede vacante* after the death of Archbishop Józef Teodorowicz. Thanks to data contained within the schema, it is possible to recreate an image of the Armenian Rite Archdiocese of Lviv, which in 1939 was divided into 3 deaneries (Lviv, Stanisławów and Kuck), 8 territorial parishes and 1 personal parish (for the military in Łowicz). It consisted of ca. 5300 followers and 25 clergymen, of which 17 worked directly as priests. The schema additionally supplies a lot of information related to rich Armenian history and culture, their input with regards to propagating education in the Eastern borderlands and to aiding those in need.

Key words: Armenian Rite Archdiocese of Lviv; priesthood; organisation of the Armenian Rite Catholic Church; Józef Teodorowicz; Dionizy Kajetanowicz; Armenians.

Ormianie, od czasu gdy Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Halicką do Królestwa Polskiego, stanowili ważną grupę etniczną, zamieszkującą ziemie polskie. Dzięki szybkiej asymilacji stali się przykładnymi patriotami i obywatela-

mi rzetelnie wypełniającymi swoje obowiązki. Początkowo, poprzez wyznawaną wiarę, należeli do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, z czasem jednak – dzięki inicjatywie arcybiskupa lwowskiego Mikołaja Torosowicza – zawarli unię z Rzymem (1630-1635), przejmując wiele zwyczajów z Kościoła łacińskiego. Ta dobrowolna łatinizacja jeszcze bardziej zbliżyła ich do Polaków, co okazało się brzemiennie zwłaszcza w okresie niewoli narodowej. Mimo prób ograniczania ich samodzielności, zwłaszcza przez system terecjańsko-józefiński, przetrwali czas zaborów i po odzyskaniu przez Polskę niepodległości współtworzyli odrodzony byt państwa polskiego¹. Niebagatelną rolę w tym procesie odegrał abp Józef Teodorowicz², który od 1902 r. sprawował urząd ordynariusza archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego, a przez to był niekwestionowanym przywódcą wszystkich Ormian zamieszkujących Galicję. Swoją autorytet wzmacniał wygłaszanymi oracjami, czemu dał wyraz chociażby podczas inauguracji obrad Sejmu Ustawodawczego (10 II 1919 r.). Także później, zabierając głos w dyskusjach istotnych dla całego narodu, oddziaływał na kwestie polityczne, społeczne, kulturalne, ale przede wszystkim na religijne³. Jego śmierć (4 XII 1938 r.) była zatem ciosem zarówno dla wiernych Kościoła ormiańskiego, jak i pozostałych obywateli państwa polskiego, tym bardziej, że nastąpiła ona na krótko przed wybuchem II wojny światowej, gdy całe społeczeństwo potrzebowało niekwestionowanych przywódców moralnych.

Do opracowania niniejszego artykułu skłoniła autora chęć omówienia stanu i położenia Kościoła ormiańskiego po śmierci abpa Teodorowicza, gdy „osierocona” wspólnota eklezjalna znalazła się w obliczu kataklizmu dziejowego (wybuch II wojny światowej, zmieniające się okupacje: sowiecka, niemiecka i znowu sowiecka, przesiedlenia Ormian po 1945 r. na tzw. Ziemie Odzyskane, deportacje

¹ Historię Kościoła ormiańskiego na ziemiach polskich opracował Czesław Lechicki. Zob. Cz. LECHICKI, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, Lwów: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicza i Syna 1928.

² Arcybiskup Józef Teodorowicz jako wybitny hierarcha okresu II Rzeczypospolitej doczekał się już odrębnej literatury. W tym miejscu wypada wymienić chociażby prace: R. KUBIK, *Józef Teofil Teodorowicz. Ostatni arcybiskup polskich Ormian*, Gorzów Wielkopolski: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny 1998; *Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz. Wybitny polski kapłan, kaznodzieja i mąż stanu*, red. M. Agospowicz, Warszawa 2007; *Ormiański pasterz Lwowa ksiądz arcybiskup Józef Teodorowicz na tle dziejów ormiańskich*, red. W. Osadczy, M. Kalinowski, M. Jacov, Lublin 2015. Tu znajdują się dalsze odniesienia bibliograficzne.

³ S. GAWLIK, *Życie i działalność ks. abpa Józefa T. Teodorowicza*, Kraków–Warszawa–Struga: Wydawnictwo Michalineum 1988, s. 26-28.

w głąb ZSRR)⁴. Za podstawę źródłową do realizacji tego zamierzenia posłużył drukowany elench, zatytułowany: *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus Armeno-catholici pro Anno Domini 1939* (dalej: *Schematyzm*), który jako druk przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie praktycznie pozostawał nieznanym, a przez to nie był eksplorowany⁵. Zawarte w nim informacje dostarczają wiadomości, które ukazują ówczesną sytuację archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego na wielu odcinkach jej funkcjonowania, m.in. administracyjnym, duszpasterskim, oświatowym, charytatywnym, których nie dostarczają inne źródła, bo te albo są fragmentaryczne, albo zostały bezpowrotnie utracone⁶.

1. RZĄDCA ARCHIDIECEZJI

Po śmierci abpa Teodorowicza archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego z oczywistych względów pozostawała w stanie *sede vacante*. Wprawdzie jeszcze w grudniu 1938 r. ormiańska Kapituła Katedralna wybrała wikariusza kapitulnego, a więc tymczasowego rządcę archidiecezji – ks. Dionizego Kajetanowicza, jednak nowego ordynariusza ani przed wojną, ani w trakcie jej trwania nie udało się już ustanowić. Urzędowanie ks. Dionizego Kajetanowicza nabrało zatem szczególnego znaczenia, co nie powinno zbytnio dziwić, bo i sam wikariusz kapitulny był osobowością nieprzeciętną. Urodzony 8 IV 1878 r. w Tyszkowcach k. Horodenki, w 1896 r. wstąpił do zakonu franciszkanów-reformatów. W 1903 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk arcybiskupa lwowskiego obrządku łacińskiego Józefa Bilczewskiego, a następnie pracował duszpastersko w Krakowie i Jarosławiu. W 1908 r., za zgodą abpa Teodorowicza, został inkardynowany do archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego i objął obowiązki prefekta w zakładzie wychowawczym we Lwowie. W latach 1911-1922 był proboszczem w Śniatyniu, a następnie parafii katedralnej

⁴ Warto w tym miejscu zauważyć, że stan archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego z 1939 r. został omówiony przez ks. Bolesława Kumora (*Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Folia Historica Cracoviensia” 3(1996), s. 265-286).

⁵ Ł. KRUCKI, *Schematyzmy Kościołów katolickich obrządków wschodnich przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104(2015), s. 125.

⁶ Na wartość schematyzmów ormiańskich do poznania dziejów tej wspólnoty eklezjalnej zwrócił uwagę już Zdzisław Obertyński (*Na marginesie diecezjalnego schematyzmu ormiańskiego*, „Sprawozdanie z Posiedzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 26(1933) z. 7/9, s. 203-214).

we Lwowie. Zasłynął wówczas jako gorliwy duszpasterz i administrator majątku kościelnego. Troszczył się o podniesienie poziomu intelektualnego duchowieństwa. Wielokrotnie wnioskował, żeby ordynariusz wysyłał kleryków na studia do Rzymu. Do Lwowa sprowadzał kapłanów z Armenii. Trudnił się pracą pisarską oraz redaktorską. Był autorem m.in. podręcznika *Msza święta obrządku ormiańskiego*, który stanowił niezbędne kompendium dla przygotowujących się do kapłaństwa kleryków ormiańskich. Za swoją działalność, zwłaszcza na polu wspomnianej reformy liturgicznej, był wielokrotnie odznaczany godnościami kościelnymi wiążącymi się z awansem w kapitule katedralnej: w 1922 r. kanonikatem gremialnym, w 1930 r. – prałaturą, a w 1933 r. – prepozyturą, łączącą się z przywilejem noszenia infuły⁷.

Należy w tym miejscu również zauważyć, że ks. Kajetanowicz był potencjalnym następcą zmarłego arcybiskupa. W styczniu 1939 r. stosowny wniosek został przez kapitułę przedłożony Stolicy Apostolskiej, ale śmierć papieża Piusa XI (10 II 1939 r.), a następnie wybuch II wojny światowej przekreśliły te plany. Niemniej, aż do 1945 r. ks. Kajetanowicz zarządzał archidiecezją lwowską obrządku ormiańskiego jako wikariusz kapitulny, później został aresztowany przez Rosjan i zesłany do obozu pracy przymusowej (łagru) w pobliżu koła podbiegunowego, gdzie zmarł 18 IX 1954 r. w opinii świętości⁸.

2. KAPITUŁA

Na wzór diecezji łacińskich także w archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego funkcjonowała kapituła katedralna, którą można nawet określić jako „współordynariusza” diecezji, mimo że ukonstytuowała się ona stosunkowo późno, bo dopiero w początkach XIX w. za rządów abpa Jana Jakuba Szymonowicza (1800-1816). Zgodę na jej erygowanie wyraził w 1803 r. papież Pius VII i odtąd w jej skład zawsze wchodził: prepozyt (od 1866 r. odznaczany godnością infułata), trzech kanoników gremialnych oraz czterech kanoników honorowych⁹. W 1939 r., a więc w interesującym nas okresie, jej gremium tworzyli: prepozyt i jednocześnie proboszcz katedry ormiańskiej we

⁷ J. SZTEINKE, *Kajetanowicz Dionizy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, red. B. Migut, Lublin: TN KUL, kol. 341.

⁸ Tamże, kol. 342.

⁹ T. ISAKOWICZ-ZALESKI, *O Ormianach i Kościele ormiańskim w Polsce*, w: *Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz. Wybitny polski kapłan, kaznodzieja i mąż stanu*, red. M. Agospowicz, Warszawa: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich 2007, s. 56.

Lwowie – ks. Kajetanowicz oraz trzej inni kanonicy gremialni – Leon Isakowicz (dziekan i proboszcz w Stanisławowie), Wiktor Kwapiński (sędzia i egzaminator prosynodalny, skarbnik kurialny i dyrektor banku „Mons Pietatis”), Adam de Rosco Bogdanowicz (promotor sprawiedliwości i obrońca węzła małżeńskiego, egzaminator prosynodalny, nadzorca życia duchowego)¹⁰. Dodatkowo czterech duchownych zostało odznaczonych godnością kanonika honorowego. Mimo że kanonikat ten nie uprawniał do korzystania z uposażenia kapitulnego (dochody z folwarku Jastrzębica k. Żółkwi)¹¹, stanowił jednak niewątpliwe uznanie dla pracy duszpasterskiej i administracyjnej duchownych, którzy zostali nim nagrodzeni. W okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch II wojny światowej kanonikami honorowymi byli kapłani: Andrzej Łukasiewicz (proboszcz w Czerniowcach na Bukowinie, kawaler orderu „Polonia Restituta”), Kajetan Amirowicz (proboszcz w Śniatyniu i radca kurii), Samuel Manugiewicz (dziekan i proboszcz w Kutach) oraz Franciszek Karkowski (kapelan wojskowy z Łowicza)¹².

3. KURIA

Wzorując się na ustroju i organizacji diecezji łacińskich Kościoł ormiański wytworzył analogiczny urząd centralny, czyli kurię metropolitalną (*Curia Metropolitana*). Jej poszczególne agendy, odpowiadające strukturze i kompetencjom dykasterii rzymskokatolickich, powierzano zwyczajowo kanonikom kapituły metropolitalnej, a także mianowanym na urząd notariuszy wikariuszom katedralnym.

Kuria biskupia obrządku ormiańskiego była zhierarchizowana i zorganizowana na podstawie stosownego regulaminu. Zgodnie z jego tenorem najważniejszym urzędnikiem kurialnym był prezes, czyli ordynariusz miejsca. W 1939 r. z oczywistych względów urząd ten wakował. Niemniej funkcjonowały inne kurialne gremia, które należy w tym miejscu omówić. Do ważniejszych z nich należała rada radców, referendarzy i asesorów. Jej członkami byli kanonicy gremialni kapituły katedralnej, a więc księża: Dionizy Kajetanowicz, Leon Isakowicz, Wiktor Kwapiński oraz Adam de Rosco Bogdanowicz. Rada stanowiła organ doradczy ordynariusza, a w okresie *sede vacante* dla wikariusza kapi-

¹⁰ *Schematyzm*, s. 14.

¹¹ Cz. LECHICKI, *Kościół ormiański*, s. 115.

¹² *Schematyzm*, s. 15.

tulnego. Dodatkowo ustanowiono jeszcze dwóch innych radców, kurialnego i honorowego. Pierwszym ze wspomnianych – w 1939 r. – był ks. Kajetan Amirowicz, drugim natomiast – ks. Andrzej Łukasiewicz¹³.

Kuria Kościoła ormiańskiego, która mieściła się we Lwowie przy ul. Ormiańskiej 13, angażowała ponadto wyspecjalizowanych urzędników: kanclerza, skarbnika i notariusza. Urząd kanclerski dzierżył ks. Kajetanowicz, ustanowiony jednocześnie przez kapitułę katedralną wikariuszem kapitulnym. Zarząd dobrami doczesnymi Kościoła i jego skarbowością powierzono ks. Wiktorowi Kwapińskiemu. Notariatem natomiast zajmował się ks. Kazimierz Romaszkin. *Schema tym* wymienia dodatkowo gońca, znajdującego się na etacie kurialnym, ale nie podaje jego personaliów. Określa go jedynie jako człowieka świeckiego¹⁴.

Podobnie jak w diecezjach łacińskich, tak i w Kościele ormiańskim funkcjonowało kolegium egzaminatorów prosynodalnych. Na podstawie analizowanego źródła można powiedzieć, że egzaminatorami prosynodalnymi byli wspomniani już czterej kanonicy gremialni kapituły katedralnej¹⁵. Ich zasadniczym obowiązkiem było egzaminowanie kandydatów na proboszczów oraz uczestniczenie w procesach administracyjnych¹⁶.

Przy kurii diecezjalnej funkcjonował również sąd arcybiskupi pierwszej instancji. Na jego czele stał oficjał, którym był ks. Kajetanowicz. Trybunał angażował ponadto dwóch sędziów prosynodalnych – ks. Leona Isakowicza i ks. Wiktora Kwapińskiego, wspierających wikariusza sądowego w rozpatrywanych sprawach, a także promotora sprawiedliwości – ks. Adama Bogdanowicza. W sądzie arcybiskupim zatrudniony był również notariusz – ks. German Gawroński. Należy zauważyć, iż w celu usprawnienia toku spraw sądowych dokonano reformy trybunału kościelnego (10 VII 1936 r.). Jako trybunał II instancji dla sądu ormiańskiego został ustanowiony Trybunał Arcybiskupi Lwowski obrządku łacińskiego, który ponownie rozpatrując sprawy przeważnie dotyczące kwestii małżeńskich, miał przyspieszyć wydawanie wiążących wyroków¹⁷.

Odrębną grupę duchownych stanowili cenzorzy ksiąg, czuwający nad ortodoksją rozpowszechnianych ksiązek i druków akcydensowych, o charakterze

¹³ Tamże, s. 16.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ F. BĄCZKOWICZ, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. I, Opole: Wydawnictwo Diecezjalne św. Krzyża w Opolu 1957, s. 538.

¹⁷ *Schema tym*, s. 16-17.

liturgicznym i religijnym. Kolegium to w 1939 r. angażowało dwóch księży – Leona Isakowicza i Adama Bogdanowicza¹⁸.

Osobnym ciałem administracyjnym funkcjonującym przy kurii arcybiskupiej, o którym należy pamiętać, była komisja mieszana ds. konserwatorskich. Jej zadaniem było nadzorowanie prac remontowych i budowlanych podejmowane przy obiektach sakralnych i gospodarczych należących do Kościoła ormiańskiego (m.in. w katedrze we Lwowie). W jej skład wchodził dwaj księża – Kajetanowicz i Isakowicz oraz wykwalifikowany konserwator zabytków – dr Zbigniew Hornung¹⁹.

4. INSTYTUCJE OŚWIATOWE I CHARYTATYWNE

Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego, podobnie jak diecezje łacińskie, oprócz działalności ściśle religijnej i duszpasterskiej starała się wypełniać spoczywające na niej zadania społeczne, które zasadniczo oscylowały wokół kwestii oświatowo-wychowawczych i charytatywnych. W celu realizacji tych zamierzeń ustanowiono trzy instytucje: Archidiecezjalne Towarzystwo Ormiańskie, Zakład Naukowy im. Józefa Torosewicza oraz Bank „Mons Pietatis”, o których bezwzględnie należy pamiętać przy omawianiu stanu archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego.

4.1. ARCHIDIECEZJALNE TOWARZYSTWO ORMIAŃSKIE

Archidiecezjalne Towarzystwo Ormiańskie zostało powołane do istnienia w 1930 r. Był to efekt inicjatywy samego abpa Teodorowicza. Konstytutywnym zadaniem tej instytucji było podtrzymywanie łączności z wiernymi obrządku ormiańskiego, żyjącymi w rozproszeniu (diasporze). Problem ten był istotny zwłaszcza po wyłączeniu spod jurysdykcji ordynariusza lwowskiego Bukowiny, pozostawionej właściwie bez opieki duszpasterskiej w granicach państwa rumuńskiego. Chcąc zatem podnieść i utrwalić świadomość eklezjalną Ormian, zaczęto wydawać czasopismo poświęcone historii, tradycji i kulturze tej grupy etnicznej, zatytułowane „Posłaniec Św. Grzegorza”, które następnie kolportowano wśród wszystkich wiernych wyznania ormiańskiego²⁰.

¹⁸ Tamże, s. 17.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Z. OBERTYŃSKI, *Kościół ormiański*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1979, s. 84-85.

Do grudnia 1938 r. protektorem Towarzystwa pozostawał jego pomysłodawca, abp Teodorowicz. Po jego śmierci na stanowisku tym nastąpił naturalny wakat. Funkcjonowała jednak rada administracyjna periodyku, którą tworzyli: Jan Antoniewicz (prezes), Dionizy Kajetanowicz i Henryk Mikuli (obaj wiceprezesi), Franciszek de Abgaro Zachariasiewicz (sekretarz), Zdzisław Łukasiewicz (wicesekretarz), Feliks Teodorowicz (skarbnik) oraz Adeodat Agoposowicz (bibliotekarz). Oprócz nich w przygotowanie czasopisma włączali się: Adam Bogdanowicz, Józef Donabidowicz, Kajetan Kajetanowicz, Dominik i Jakub Moszoro, Michał Łukasiewicz, Franciszek Roszko. Nad całością prac tego zespołu czuwała dodatkowo rada naukowa składająca się z Zenona Dawidowicza, Wiktora Kwapińskiego oraz Andrzeja Bohosiewicza²¹.

4.2. ZAKŁAD NAUKOWY IM. JÓZEFA TOROSEWICZA

W 1865 r. z inicjatywy Józefa Torosiewicza, zamożnego doktora medycyny, został ustanowiony we Lwowie przy ul. Skarbkowskiej 21 zakład naukowy, biorący swoje imię od założyciela. Kapitał założycielski – w wysokości 286000 koron austriackich – miał zapewnić instytucji odpowiednie utrzymanie na kolejne lata. Erygowania i fundowana w ten sposób placówka wychowawcza miała stanowić jednocześnie internat oraz miejsce zdobywania zawodu dla przynajmniej 20 ubogich chłopców, pochodzących z ormiańskich rodzin, którzy w tym miejscu mieli zdobywać umiejętności do wykonywania w przyszłości określonych zawodów rzemieślniczych przy jednoczesnym pozyskaniu odpowiedniej ogłady osobistej²².

W 1939 r. w bursie zakładu naukowego przebywało 45 chłopców, co znacznie wykraczało poza przyjęty początkowo limit. Nie zważano jednak na to, a nad całym procesem wychowawczo-dydaktycznym czuwał ustanowiony w tym celu zarząd. W jego skład wchodził delegat kapituły – ks. Bogdanowicz, dyrektor placówki – Zbigniew Bober oraz wicerektor wspomagający proces edukacyjny – ks. Agosopowicz²³.

4.3. BANK MONS PIETATIS

Instytucja banku zastawczego Mons Pietatis sięgała swoimi początkami 1640 r., gdy przy katedrze ormiańskiej został ustanowiony skarbiec służący niesieniu pomocy najbardziej potrzebującym. W 1792 r. dołączono do niego

²¹ *Schematyzm*, s. 40-41.

²² T. ISAKOWICZ-ZALESKI, *O Ormianach*, s. 60.

²³ *Schematyzm*, s. 42.

inne banki (lombardy eklezjalne), funkcjonujące przy parafiach ormiańskich tak, iż ustanowiono jedną, ale silną instytucję. Trudniła się ona udzielaniem pożyczek pod zastaw na niski procent, co z jednej strony miało uchronić Ormian przed nieuczciwą lichwą żydowską, z drugiej zaś – było wynikiem sprawdzającej się od średniowiecza praktyki tzw. wyderkafu²⁴.

Bezpośrednim administratorem banku Mons Pietatis był każdorazowy ordynariusz archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego. Wiadomo jednak, że pozostałe obowiązki administracyjne i duszpasterskie utrudniały mu zarząd czasochłonną instytucją, stąd też wspierali go w tych obowiązkach kuratorzy. Nie wszyscy jednak wywiązywali się ze swoich obowiązków uczciwie, co prowadziło do mniejszych lub większych malwersacji finansowych. Szczególnie przykra na tym odcinku okazała się afera, do której doszło w 1901 r., gdy ówczesny dyrektor – ks. Jan Mardyrosiewicz – przywłaszczył sobie znaczną sumę pieniędzy. Rzuciło to złe światło na funkcjonowanie instytucji, a przez to podważyło jej wiarygodność. Arcybiskup Teodorowicz musiał zatem nie tylko zniwelować straty, ale również odbudować zaufanie społeczne do tej placówki bankowej. W tym celu odnowił zarząd i do swojej śmierci nadzorował transakcje lombardu. W 1939 r., już po śmierci ordynariusza, obowiązki kierownicze i administracyjno-urzędowe w banku Mons Pietatis realizowali: Henryk Mikuli (wiceprezes) oraz Andrzej Zarugiewicz i Kajetan Kajetanowicz. Dodatkowo ustanowiono syndyka – Bogusława Longchamps, doktora prawa, który miał czuwać nad prawidłowym przebiegiem przeprowadzanych transakcji. W celu sprawnej obsługi klientów bank zatrudnił także grupę przyuczonych do tego celu urzędników. Byli nimi: ks. Wiktor Kwapiński (dyrektor), ks. Paweł Kirmizjan (urzędnik okresowy), ks. Agoposowicz (depozytariusz), Wiktor Hubnicki (kasjer), Franciszek Dąbrowski (rzeczoznawca), Kazimierz Jakubowski (likwidator) oraz Danuta Blaim (współpracownica)²⁵.

Działalność banku Mons Pietatis, zwłaszcza po reformie abpa Teodorowicza, należy postrzegać pozytywnie, tym bardziej, że jego oddziaływanie odnosiło się do terenów, które były szczególnie doświadczone przez działania

²⁴ Wyderkaf był rodzajem pożyczki udzielanej pod zastaw (lombardowej), pożyczkobiorca zobowiązany był do jej spłaty w ciągu z góry określonej liczby lat z oprocentowaniem nie większym niż 5-8% w skali rocznej. Dłużnik mógł wcześniej spłacić pożyczkę, uwalniając się w ten sposób od naliczanego zgodnie z umową procentu. Zob. S. RUSSOCKI, *Wyderkaf*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*, t. II, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna 1981, s. 525.

²⁵ *Schematyzm*, s. 44.

wojenne z 1920 r. Ponadto udzielane pożyczki okazały się niezbędne zwłaszcza w czasie kryzysu gospodarczego przełomu lat 20. i 30. XX w., a także w przededniu wojny, która wybuchła w 1939 r.

5. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY ARCHIDIECEZJI

W celu uściślenia problemu należy przede wszystkim zaznaczyć, iż archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego swoimi granicami wpisywała się w kształt II Rzeczypospolitej, mimo że jej zasadnicza struktura organizacyjna ograniczała się do południowo-wschodnich Kresów międzywojennej Polski (wcześniejsza Galicja Wschodnia, która wchodziła w skład zaboru austriackiego). Podkreślenie to jest istotne, gdyż w okresie dwudziestolecia międzywojennego dokonano reorganizacji struktur organizacyjnych Kościoła ormiańskiego. W 1925 r. na mocy zawartego z Polską konkordatu Stolica Apostolska wyłączyła spod jurysdykcji abpa Teodorowicza Bukowinę, znajdującą się poza granicami odrodzonej Rzeczypospolitej²⁶. Odtąd lwowska archidiecezja obrządku ormiańskiego obejmowała 3 dekanaty: lwowski, stanisławowski, kucki oraz osiem parafii terytorialnych i jedną personalną, wojskową (garnizonową) w Łowiczu (zob. tabela 1).

Na podstawie *Schematyzmu* z 1939 r. nie można określić ani wielkości dekanatów, ani poszczególnych parafii. Zważywszy jednak, że wszystkich wiernych Kościoła ormiańskiego w Rzeczypospolitej było ok. 5300 (a więc razem tylu, ilu liczyła niejedna parafia rzymskokatolicka), stąd też poszczególne wspólnoty były niewielkie. Niosło to ze sobą określone problemy. Najpoważniejszym z nich była kwestia zapewnienia bytu dla duchownych, a także utrzymanie odpowiedniej infrastruktury kościelnej (budynków sakralnych i zabudowaniach gospodarczych). Niezbędna w tej dziedzinie okazała się instytucja patronatu, analogiczna to tej, która znana była od wieków w Kościele łacińskim. Obowiązek ten brali na siebie przedstawiciele rodzin magnackich z Kresów Wschodnich, jak Potoccy czy Lubomirscy, a także zaможni obywatele miast, którzy chcieli mieć w swoich miejscowościach miejsce kultu ormiańskiego. Rozwiązanie to okazało się kluczowe, tym bardziej, że nierzadko w parafiach znajdowało się po kilka kaplic (oratoriów), które także należało utrzymać na odpowiednim poziomie (zob. tabela 2).

²⁶ Z. OBERTYŃSKI, *Kościół*, s. 84.

Tabela 1. Podział administracyjny i duszpasterski archidiecezji lwowskiej
obrazu ormiańskiego w 1939 r.

Dekanat	Dziekan	Parafia	Imię i nazwisko duszpasterza	Urząd	Urodzony	Ordynowany	
lwowski	Dionizy Kajetanowicz	Lwów-katedra	Dionizy Kajetanowicz	proboszcz	8 IV 1878	1903	
			Paweł Kirmizian	wikariusz	15 X 1874	1897	
	Leon Isakowicz	Brzeżany	German Gawroński	wikariusz	13 III 1897	1928	
			Kazimierz Romaszkan	wikariusz	15 VI 1909	1909	
			Adeodat Agospowicz	wikariusz	2 III 1908	1908	
			Tadeusz Kuntze	katecheta	19 III 1887	1911	
			Sergiusz Egjulian	administrator	20 II 1906	1931	
			Józef Magierowski	proboszcz	3 III 1879	1902	
	stanisławowski	Leon Isakowicz	Łysieniec	Stanisław Łaski	„współpracownik”	8 VI 1904	1934
				Leon Isakowicz	proboszcz	14 II 1897	1919
Kazimierz Filipiak				„współpracownik”	14 I 1910	1938	
Kazimierz Roszko				„współpracownik”	9 II 1916	1938	
kucki	Samuel Manugiewicz	Tyśmienica	Józef Depowski	administrator	29 XI 1879	1913	
			Jan Lechowski	„współpracownik”	8 III 1903	1928	
			Walerian Bąkowski	proboszcz	21 II 1869	1894	
			Samuel Manugiewicz	proboszcz	18 V 1871	1895	
kucki	Samuel Manugiewicz	Łowicz – woj- skowa	Kajetan Amirowicz	proboszcz	1881	1906	
			Franciszek Karkowski	kapelan	2 XII 1888	1918	

Źródło: *Schematismus archidiececesis Leopoliensis ritus Armeno-catholici pro Anno Domini 1939.*

Tabela 2. Struktura dekanalno-parafialna archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego w 1939 r.

Dekanat	Parafia	Wezwanie kościoła	Kaplice filialne	Patronat
lwowski	Lwów-katedra	Wniebowzięcia NMP	Wólka Panieńska; w rezydencji ordynariusza; Pasieki; w domu zakonnym benedyktynek; w oratorium dla biednych	–
	Brzeżany	Niepokalanego Poczęcia NMP	Bołszowce	hrabia Jakub Potocki
stanisławowski	Łysieniec	Wniebowzięcia NMP	–	–
	Stanisławów	MB Łaskawej	na cmentarzu publicznym	wspólnota miasta Stanisławów
	Tyśmienica	Św. Kajetana Wyznawcy	na cmentarzu publicznym	hrabia Artur Potocki
kucki	Horodenka	Niepokalanego Poczęcia NMP	Bazar; Kosów; Żeżawa; na cmentarzu w Czortkowie; Hanczarów; Kolanki; Dźwinacz	książę Kazimierz Lubomirski
	Kuty	Niepokalanego Poczęcia NMP	na cmentarzu	państwowy
	Śniatyn	Wniebowzięcia NMP	Zadubrowce, Mikulińce, Podwysoka	wspólnota wiernych ze Śniatynia

Źródło: *Schematismus*.

Omawiając strukturę organizacyjną archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej, nie można zapominać o jeszcze jednym istotnym problemie, a mianowicie rozległości poszczególnych parafii. Jeżeli bowiem uwzględni się obszar, na którym ulokowane były owe wspólnoty eklezjalne (dawna Galicja Wschodnia) i ich liczbę – 8, to mimowolnie nasuwa się wniosek, że swoim okręgiem każda z nich obejmowała rozległy teren z wieloma miejscowościami oddalonymi od

siebie od kilka, kilkanaście czy wręcz kilkadziesiąt kilometrów. Dla zobrazowania tej tezy wystarczy posłużyć się przykładem parafii katedralnej we Lwowie. Oprócz stolicy archidiecezji w jej okręgu znajdowały się także następujące miejscowości: w województwie lwowskim – Bóbrka, Brzozów, Cieszanów, Dobromil, Drohobycz, Gródek Jagielloński, Jarosław, Kolbuszowa, Krosno, Lisko, Łańcut, Mościska, Nisko, Przemyśl, Rawa Ruska, Rudki, Rzeszów, Sambor, Sanok, Sokal, Stary Sambor, Strzyżów, Tarnobrzeg, Żółkiew; w województwie tarnopolskim – Brody, Kamionka Strumiłowa, Przemysłany, Radziechów, Złoczów; w województwie stanisławowskim – Stryj, Turka oraz Żydaczów²⁷. Prawidłowość ta była także analogiczna w odniesieniu do innych parafii, co niewątpliwie utrudniało duchownym prowadzenie duszpasterstwa, a wiernym korzystanie z duchowej opieki Kościoła.

6. DUCHOWIEŃSTWO

Niewątpliwie ważnym zagadnieniem rzutującym na funkcjonowanie archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego w końcu lat 30. XX w. jest problematyka związana z szeroko pojmowanym duchowieństwem. To ono było bowiem odpowiedzialne za kształtowanie religijnego oblicza poszczególnych wspólnot eklezjalnych, w tym przypadku należących do Kościoła ormiańskiego, zorganizowanego w granicach II Rzeczypospolitej. Z racji, że jest to problem wielowątkowy, należy przyjrzeć mu się dokładnie poprzez pryzmat kilku elementów, rozpoczynając od kwestii związanych z formacją do kapłaństwa, a kończąc na sprawach uszczegółowionych: liczbie kapłanów, ich wieku (rzutującym niejednokrotnie na możliwości duszpasterskie), wykształceniu oraz zaangażowaniu w działalność administracyjną i duszpasterską.

6.1. PRZYGOTOWANIE DO KAPŁAŃSTWA

Omawiając stan duchowieństwa archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego należy wspomnieć o osobach przygotowujących się do kapłaństwa, a więc klerykach. W interesującym nas okresie proces formacyjny był utrudniony, gdyż wspólnota ormiańska nie posiadała własnego seminarium duchownego. Takowe wprowadzie – na wniosek Kongregacji Rozkrzewiania Wiary – było utworzone we Lwowie w 1665 r., ale na skutek decyzji Józefa II z 1784 r. zostało rozwiązane, a alumni obrządku ormiańskiego zostali zmuszeni do odby-

²⁷ *Schematyzm*, s. 22.

cia formacji seminaryjnej albo w innych instytutach teologicznych (seminariach duchownych), albo w Papieskim Kolegium Ormiańskim, funkcjonującym w ramach Uniwersytetu Gregoriańskiego. Stan ten wygenerowany w okresie niewoli narodowej, przetrwał aż po kres II Rzeczypospolitej²⁸.

W interesującym nas okresie, a więc w przededniu II wojny światowej, formacja klerków ormiańskich odbywała się w trzech ośrodkach akademickich: Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, Seminarium Duchownym OO. Bernardynów we Lwowie oraz Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie (a właściwie w Papieskim Kolegium Ormiańskim). *Schematyzm* z 1939 r. wymienia po jednym alumnem przebywającym w każdej z tych uczelni. We lwowskiej wszechnicy noszącej miano polskiego króla przygotowywał się do kapłaństwa, pochodzący z Suczawy Franciszek Jakubowski (ur. 23 IX 1907 r.), który, będąc na V roku studiów, posiadał święcenia niższe. We lwowskim seminarium bernardynów przebywał, wywodzący się z Kociubinic pod Kopyczyńcami Jan de Hasso Agopsowicz (ur. 25 X 1915 r.), alumn roku V, również po święceniach niższych. W Rzymie natomiast kształcił się kleryk, wywodzący się ze Stecowa pod Śniatyniem Grzegorz Petrowicz (ur. 23 XII 1916 r.), który w Papieskim Kolegium Ormiańskim na roku III zgłębiał nauki teologiczne. Stan ten był niewątpliwie dość skromny, ale zważywszy na niewielką sieć parafialną Kościoła ormiańskiego w międzywojennej Polsce, zapowiadał zaspokojenie potrzeb duszpasterskich ormiańskiej wspólnoty eklezjalnej, która również była niewielka²⁹.

6.2. STAN DUCHOWIEŃSTWA ORMIAŃSKIEGO

W 1939 r. archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego liczyła zaledwie 25 kapłanów. Zdecydowana większość z nich, bo 17, była zaangażowana w szeroko rozumianą działalność duszpasterską, podejmowaną w poszczególnych parafiach archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego. Byli to zarówno proboszczowie (6), administratorzy parafii (2), wikariusze (5), „współpracownicy” proboszczów (4), którzy pełnili funkcje zbliżone do wikariuszowskich oraz jeden katecheta. Z zestawienia tego jasno wynika, że każda z ośmiu ormiańskich parafii miała obsadę duszpasterską, przy czym najliczniejsza była ta wokół katedry we Lwowie. Oprócz proboszcza urzędowało przy niej czterech wikariuszy i jeden katecheta. Wikariusze czy też „współpracownicy” proboszcza byli powoływani do pomocy przy większych para-

²⁸ Tamże, s. 36.

²⁹ Tamże.

fiach, którymi były: lwowska katedra, Łysieniec, Stanisławów oraz Tyśmienica. Przy tej okazji nie można pominąć jednego kapłana, Franciszka Karkowskiego, pochodzącego z Żółkwi, który pełniąc obowiązki kapelana wojskowego, rezydował w Łowiczu. Jego pasterskiej pieczy powierzeni byli wszyscy polscy żołnierze obrządku ormiańskiego (zob. tabela 1).

Chcąc przeanalizować liczebne rozmieszczenie duchownych archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego należy spostrzec, że największą liczbą kapłanów mógł się poszczycić dekanat lwowski, w którym pracowało siedmiu duszpasterzy oraz trzech księży zaangażowanych tylko w czynności kurialne. Na drugim miejscu był dekanat stanisławowski z siedmioma kapłanami, a na trzecim dekanat ze stolicą w Kutach, który angażował duszpastersko trzech duchownych. Statystycznie rzecz ujmując, na jednego kapłana archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego, zaangażowanego w działalność pastoralną, przypadało ok. 312 wiernych, przy ogólnej liczbie ok. 5300 wyznawców w II Rzeczpospolitej.

W tym miejscu należy ponownie zauważyć, że kilku z czynnych duszpasterzy było zaangażowanych w działalność centralnych urzędów archidiecezji. Praca administracyjna nie przeszkadzała im w wypełnianiu podstawowej funkcji kapłańskiej, którą jest duszpasterstwo. Duchowni, tacy jak: Kajetan Amirowicz, Leon Isakowicz, Dionizy Kajetanowicz, Kazimierz Romaszkan, poprzez wielopłaszczyznową działalność w kurii metropolitalnej, jak i poszczególnych parafiach nadawali odpowiedni ton życiu religijnemu Kościoła ormiańskiego.

Omawiając potencjał stanu duchownego archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego, nie można przemilczeć faktu, że wśród prezbiterów ormiańskich znajdowali się także kapłani, którzy z różnych względów nie zajmowali żadnego duchownego urzędu w archidiecezji. W tej kategorii na pierwszym miejscu należy wymienić dwóch kapłanów, którzy rezydowali poza granicami archidiecezji (a także Polski w ogóle). Pierwszy z nich, czterdziestosześcioletni Ferdynand Teodor Ströck, osiadł w Wiedniu, drugi natomiast, Wacław Tworowski, przebywał w szwajcarskiej Lozannie. Bez przydzielonego oficjum pozostawał także ks. Sylwester Binek, który w *Schematyzmie* został określony jako emerytowany wizytator szkół: na stałe mieszkał w Poznaniu. W tej grupie duchownych znalazł się również jeden kapłan, który oficjalnie przeszedł na emeryturę. Był nim ks. Ignacy Śledzikowski (w 1939 r. miał on 73 lata). Po przejściu w stan spoczynku wyprowadził się do Francji i zamieszkał w Noeux-les Mines Pas-de-Calais, chociaż wcześniej był proboszczem w Brzeżanach³⁰.

³⁰ *Schematyzm*, s. 35.

Pragnąc z kolei przeanalizować kondycję intelektualną kleru ormiańskiego, należy przyrzeć się cenzusowi naukowemu tej grupy społecznej. Na 25 kapłanów wymienianych przez *Schematyzm* dwóch mogło się poszczycić uzyskaniem stopnia doktorskiego. Jeden z nich – ks. Sergiusz Egjulian – był doktorem teologii³¹, drugi natomiast – Józef Depowski – uzyskał dyplom doktorski z zakresu filozofii³². Trudno jednak określić w świetle analizowanego źródła, czy były to doktoraty uzyskane we Lwowie czy może gdzieś indziej, np. Rzymie. Pozostali duchowni byli absolwentami instytutów teologicznych: Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Seminarium Duchownym OO. Bernardynów we Lwowie oraz Papieskiego Kolegium Ormiańskiego w Rzymie. Nie uzyskali w nich jednak żadnych stopni naukowych.

Niewątpliwie wpływ na prowadzenie i jakość duszpasterstwa miał wiek duchownych. Analizując dane zawarte w *Schematyzmie*, odnoszące się do 24 duchownych³³, można poczynić istotne spostrzeżenia w tym zakresie (zob. tabela 3).

Tabela 3. Wiek duchownych w 1939 r.

Przedział wiekowy	Liczba duchownych
do 30 lat	3
od 31 do 40 lat	4
od 41 do 50 lat	4
od 51 do 60 lat	6
od 61 do 70 lat	5
powyżej 71. roku życia	2
Razem:	24

Źródło: *Schematismus*.

W świetle tychże ustaleń można stwierdzić, iż generalnie liczebność duchownych w poszczególnych grupach wiekowych była zbliżona. Jedyne między księżmi, którzy nie przekroczyli 30. roku życia, a tymi, którzy znajdowali się w przedziale między 51. a 60. rokiem życia zachodziła znacząca różnica

³¹ Tamże, s. 23.

³² Tamże, s. 28.

³³ W *Schematyzmie* pominięto dane odnoszące się do ks. Wacława Tworkowskiego.

(3 do 6). Dysproporcja ta mogła negatywnie skutkować w przyszłości, ale w przededniu II wojny światowej nie zapowiadała katastrofy. W pozostałych grupach wiekowych stan liczebny kapłanów utrzymywał się na podobnym poziomie (między 4 a 5), przy czym tendencja spadkowa uwypukliła się także wśród księży, którzy ukończyli 71. rok życia, ale ich oddziaływanie duszpasterskie i tak z roku na rok malało z oczywistych względów. Podsumowując powyższą analizę należy jeszcze wskazać, iż statystycznie wiek kapłana wynosił w badanym okresie 49,5 roku: najstarszy z duchownych – ks. Ignacy Śledzikowski – miał 73, a najmłodszy – ks. Kazimierz Roszko – 23 lata.

Spoglądając komplementarnie na stan duchowieństwa archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego z perspektywy okresu bezpośrednio poprzedzającego wybuch II wojny światowej, należy zauważyć, że chociaż była to grupa zróżnicowana, jednak wśród niej nie brakowało jednostek znaczących. Wprawdzie 4 XII 1938 r. zmarł najwybitniejszy z przedstawicieli duchowieństwa ormiańskiego, abp Teodorowicz, jednak wśród prezbiterów obrządku ormiańskiego nadal nie brakowało eminentnych postaci. Bez wątplenia zaliczyć do nich można ks. Samuela Manugiewicza, dziekana w Kutach, który w okresie międzywojennym pełnił urząd senatora Rzeczypospolitej Polskiej³⁴, ale przede wszystkim ks. Kajetanowicza³⁵, wikariusza kapitulnego po śmierci ordynariusza, który jeszcze za życia abpa Teodorowicza starał się odnowić życie religijne wspólnoty ormiańskiej poprzez wprowadzenie reformy liturgicznej w duchu tradycji kulturowanej w Armenii.

7. ŻYCIE ZAKONNE

Przed wybuchem II wojny światowej, jak zresztą i w okresie wcześniejszym, na terenie archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego nie było ani jednego klasztoru męskiego. *Schematyzm* z 1939 r. wspomina jedynie, że przy katedrze ormiańskiej we Lwowie posługiwało dwóch braci zakonnych z Kongregacji Najświętszego Serca Pana Jezusa. Byli to Michał Marciniak (urodzony w 1911 r.; przydzielony do tej pracy w 1929 r.) oraz Paweł Szymański (urodzony w 1920 r.; zaangażowany w 1936 r.). Jednak na podstawie wspom-

³⁴ *Schematyzm*, s. 32.

³⁵ J. SZTEINKE, *Kajetanowicz Dionizy*, kol. 341-342.

nianego źródła nie można o nich nic powiedzieć ponad to, że pełnili oni funkcję zakrystianów³⁶.

Nieco lepiej wyglądała sprawa związana z żeńskim życiem monastycznym. Wprawdzie istniał tylko jeden klasztor Panien Benedyktynek Ormiańskich, ale mógł się on poszczycić metryką sięgającą 1690 r.³⁷ W 1939 r. od jedenastu lat zarządzała nim Elekta Bronisława Orłowska (na przełożoną została wybrana 5 II 1928 r.). Podlegały jej trzy zakonnice po ślubach wieczystych (zob. tabela 4), które pełniły oprócz oficjów zakonnych także przydzielone im zadania we własnej szkole prowadzonej dla dziewcząt, cieszącej się dobrą opinią we Lwowie.

Tabela 4. Panny Benedyktyнки Ormiańskie
po ślubach wieczystych

Imię i nazwisko	Funkcja	Data urodzenia	Data profesji	Data konsekracji
Elekta Bronisława Orłowska	przełożona	1866	1893	1905
Kazimiera Bogumiła Chączyńska	opiekunka	1880	1907	1915
Matylda Julia Niemczyk	–	1881	1908	1915
Jadwiga Helena Józak	nauczycielka i wychowawczyni w szkole	1895	1913	1929

Źródło: *Schematismus*.

Ponadto w 1939 r. we lwowskim klasztorze Panien Benedyktynek Ormiańskich przebywało sześć profesek (zob. tabela 5), które tak samo jak siostry po ślubach wieczystych angażowały się zarówno w życie klasztoru, jak i wspomnianej szkoły. Nie można przy tym zapomnieć o jednej nowicjuszcze, Walentynie Radzkiej, która pochodząc z mazowieckiej Paprotni, do życia zakonnego przygotowywała się właśnie we Lwowie³⁸.

³⁶ *Schematyzm*, s. 21.

³⁷ M. DŁUGOSZ, P. SCHOLTZ, *Ormiański Kościół katolicki*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XIV, red. E. Gigilewicz, Lublin: TNKUL 2010, kol. 819; H. AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA, P. SZCZANIECKI, *Kronika Benedyktynek ormiańskich*, „Nasza Przeszłość” 62(1984), s. 98-99.

³⁸ *Schematyzm*, s. 39.

Warto zauważyć, że ormiańska władza diecezjalna zatroszczyła się o zapewnienie siostrze odpowiedniej opieki duchowej. Przejawem tejże było przydzielenie lwowskim benedyktynek stałego spowiednika, którym był dominikanin Robert Świętochowski, oraz spowiednika nadzwyczajnego w osobie bernardyna Bronisława Szepelaka. Ponadto w klasztorze posługiwał kapłan ks. Paweł Kirmizian³⁹. Dzięki temu siostry mogły owocnie realizować nałożone na nie obowiązki, nie troszcząc się o znalezienie odpowiedniego wsparcia, tak bardzo potrzebnego dla formy życia, której się poświęciły.

Tabela 5. Profeski Panien Benedyktynek Ormiańskich

Imię i nazwisko	Funkcja	Data urodzenia	Data profesji
Teresa Zofia Biwejnisi	kucharka	1878	1922
Maria Stanisława Bakalarska	krawcowa	1891	1925
Bernarda Zofia Dzikowska	szatniarka	1907	1934
Gertruda Józefa Zappówna	nauczycielka w szkole	1909	1934
Stanisława Aleksandra Karasiówna	pielęgniarka	1910	1934
Franciszka Emilia Żółkiewicz	ogrodniczka	1902	1931

Źródło: *Schematismus*.

8. DUSZPASTERSTWO

Mianem duszpasterstwa zwykło się określać wielopłaszczyznową działalność Kościoła, polegającą na służbie wobec człowieka, głoszeniu słowa Bożego, sprawowaniu Ofiary Eucharystycznej i sakramentów, kontaktach międzyludzkich oraz chrześcijańskim świadectwie życia⁴⁰. Na podstawie *Schematyzmu* nie można wiele powiedzieć o tak rozumianej aktywności Kościoła ormiańskiego. Wynika to z rodzaju źródła, które ma charakter wybitnie informacyjno-statystyczny. Niemniej informacje w nim zawarte pozwalają wysunąć pewne wnioski. Po pierwsze, zwyczajnym miejscem aktywności duszpasterskiej były parafie i uloko-

³⁹ Tamże.

⁴⁰ R. NIPARKO, *Duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, red. R. Łukaszyk, Lublin: TNKUL 1983, kol. 390.

wane w nich kościoły parafialne wraz z kaplicami i oratoriami sukursalnymi. To w nich były szafowane sakramenty, celebrowane liturgie oraz sprawowane nabożeństwa okresowe. Rządcy archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego abp Teodorowicz, a po nim wikariusz kapitulny Kajetanowicz troszczyli się, ażeby każda parafia miała swojego duszpasterza, a jeżeli miała większe znaczenie, to nawet kilku. Po drugie, w miarę możliwości starano się tworzyć – na wzór łaciński – organizacje o charakterze pobożnościowym. Miały one wspomagać wiernych w ich rozwoju duchowym. Przykładem takiej organizacji, którą wymienienia *Schematyzm*, była Konfraternia Żywego Różańca. Jej dyrektorem i propagatorem był ks. German Gawroński, wikariusz parafii katedralnej. Trudno jednak określić, ile owa konfraternia liczyła „róż” oraz jakie było jej oddziaływanie wśród wiernych⁴¹. Równie niewiele można powiedzieć o Archikonfraterni Najświętszego Serca Pana Jezusa. Analizowane źródło wspomina jedynie, że przewodniczył mu ks. Tadeusz Kuntze, który był jednocześnie katechetą w męskiej szkole im. św. Anny we Lwowie⁴².

W duszpasterstwie parafialnym ważne miejsce zajmowała katechizacja. *Schematyzm* nie jest jednak dobrym źródłem do jej poznania. Elenchus wspomina jedynie o aktywności na tym polu dwojga katechetów. Pierwszym był wspomniany już ks. Kuntze, drugą natomiast była siostra Gertruda Józefa Zappówna, nauczająca religii w prowadzonej przez Panny Benedyktynki Ormiańskie lwowskiej szkole dla dziewcząt⁴³.

Trudno także odpowiedzieć na pytanie, czy duchowieństwo Kościoła ormiańskiego włączyło się w dzieło hospicyjne. Brak jakiegokolwiek wzmianki o prowadzonym szpitalu mimowolnie nasuwa przypuszczenie, że takowej działalności nie było. Być może spowodowane to było trudnościami logistycznymi (rozległe parafie, słaba infrastruktura komunikacyjna), być może stały za tym trudności finansowe, a może brak wykwalifikowanego personelu? Dywagacje te pozostają jedynie w sferze domysłów.

Faktem jest natomiast, że mimo różnorodnych trudności duchowni ormiańscy starali się nieść wsparcie i potrzebną opiekę wszystkim wiernym. Potwierdzeniem tej konstatacji są wojenne i powojenne losy kapłanów, którzy, nie lękając się o własne życie, znajdowali się tam, gdzie ich duchowi podopieczni, na zesłaniu, w więzieniu, przymusowym przesiedleniu.

⁴¹ *Schematyzm*, s. 20.

⁴² Tamże, s. 21.

⁴³ Tamże, s. 38.

ZAKOŃCZENIE

W świetle wykorzystanego źródła – *Schematyzmu archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego na Rok Pański 1939 r.* – można stwierdzić, iż pomimo śmierci wybitnego hierarchy, jakim był abp Józef Teodorowicz, Kościół ormiański w Polsce przed wybuchem wojny nie przeżywał kryzysu. Wszystkie urzędy – z wyjątkiem stolicy arcybiskupiej – były obsadzone. Poszczególne instytucje kościelne realizowały swoje zadania. Działalność oświatowa i charytatywna była niesiona tym, którzy jej potrzebowali. Dramat Ormian we Lwowie i dawnej Galicji rozpoczął się dopiero z wkroczeniem Rosjan na wschodnie tereny II Rzeczypospolitej, a więc po 17 IX 1939 r. Wraz z Polakami dzielili oni wojenne losy, będąc tak samo prześladowani przez Niemców, jak i żołnierzy radzieckich. Po wojnie czekała ich dalsza gehenna. Duchowni – m.in. Dionizy Kajetanowicz, Wiktor Kwapiński, Kazimierz Romaszkan – zostali wysłani do stalinowskich obozów pracy⁴⁴, inni zostali zmuszeni do przeniesienia się wraz z wiernymi na tzw. Ziemię Odzyskane⁴⁵, co skutkowało rozbiciem wspólnoty Kościoła, który na Kresach dawnej Rzeczypospolitej rozwijał się od czasów średniowiecza, a który od lat 30. XVII w. trwał niewzruszenie w łączności ze Stolicą Apostolską.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Prymasa Polski [1945-1948], Obrządki wschodnie [1946-1948], b. sygn.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus Armeno-catholici pro Anno Domini 1939, Drukarnia Literacka we Lwowie, Lwów 1939.

OPRACOWANIA

Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz. Wybitny polski kapłan, kaznodzieja i mąż stanu, red. M. Agospowicz, Warszawa: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich 2007.

AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA H., SZCZANIECKI P., Kronika Benedyktynów ormiańskich, „Nasza Przeszość” 62(1984), s. 97-150.

⁴⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Prymasa Polski [1945-1948], Obrządki wschodnie [1946-1948], b. sygn., k. 5.

⁴⁵ Tamże.

- BĄCZKOWICZ F., Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa, t. I, Opole: Wydawnictwo Diecezjalne św. Krzyża w Opolu 1957.
- DŁUGOSZ M., SCHOLTZ P., Ormiański Kościół katolicki, w: Encyklopedia Katolicka, t. XIV, red. E. Gigilewicz, Lublin: TNKUL 2010, kol. 817-820.
- GAWLIK S., Życie i działalność ks. abpa Józefa T. Teodorowicza, Kraków–Warszawa–Struga: Wydawnictwo Michalineum 1988.
- ISAKOWICZ-ZALESKI T., O Ormianach i Kościele ormiańskim w Polsce, w: Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz. Wybitny polski kapłan, kaznodzieja i mąż stanu, red. M. Agospowicz, Warszawa: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich 2007, s. 49-60.
- KRUCKI Ł., Schematyzy Kościołów katolickich obrządków wschodnich przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104(2015), s. 121-131.
- KUBIK R., Józef Teofil Teodorowicz. Ostatni arcybiskup polskich Ormian, Gorzów Wielkopolski: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny 1998.
- KUMOR B., Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w świetle schematyzy archidiecezjalnego z 1939 r., „Folia Historica Cracoviensia” 3(1996), s. 265-286.
- LECHICKI Cz., Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny), Lwów: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicza i Syna 1928.
- NIPARKO R., Duszpasterstwo, w: Encyklopedia Katolicka, t. IV, red. R. Łukaszyk, Lublin: TN KUL 1983, kol. 390-397.
- OBERTYŃSKI Z., Kościół ormiański, w: Historia Kościoła w Polsce, t. II, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1979, s. 84-85.
- OBERTYŃSKI Z., Na marginesie diecezjalnego schematyzy ormiańskiego, „Sprawozdanie z Posiedzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 26(1933), z. 7/9, s. 203-214.
- Ormiański pasterz Lwowa ksiądz arcybiskup Józef Teodorowicz na tle dziejów ormiańskich, red. W. Osadczy, M. Kalinowski, M. Jacov, Lublin 2015.
- RUSSOCKI S., Wyderkaf, w: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945, t. II, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna 1981, s. 525.
- SZTEINKE J., Kajetanowicz Dionizy, w: Encyklopedia Katolicka, t. VIII, red. B. Migut, Lublin: TN KUL 2000, kol. 341-342.

ARCHIDIECEZJA LWOWSKA OBRZĄDKU ORMIAŃSKIEGO W ŚWIETLE SCHEMATYZMU ARCHIDIECEZJALNEGO Z 1939 R.

S t r e s z c z e n i e

Niniejszy artykuł stanowi analizę *Schematyzy archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego na 1939 r.* Źródło to, przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, pozostawało dotąd praktycznie nieznanie, a przez to nie zostało naukowo wykorzystane, chociaż zawiera wiele informacji niezbędnych do poznania ustroju i organizacji Kościoła ormiańskiego z okresu *sede vacante*, spowodowanego śmiercią abpa Józefa Teodorowicza.

Zakres wiadomości uwzględnionych przez elench nie ogranicza się tylko do podstawowych danych, zamieszczanych w zwyczajowych schematyzy, ale poszerza je, podając krótką historię każdej parafii i jej kościoła, uwzględniając spisy miejscowości przynależących do poszczególnych parafii, zestawiając pełną obsadę duszpasterską. Dzięki danym zawartym w tym

druku można zatem określić, że w 1939 r. archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego dzieliła się na 3 dekanaty (lwowski, stanisławowski i kucki), 8 parafii terytorialnych i jedną personalną (wojskową w Łowiczu). Liczyła ona wówczas ok. 5300 wiernych oraz 25 duchownych, z których 17 pracowało bezpośrednio w duszpasterstwie. Analizowane źródło stanowi również cenne świadectwo bogatej historii i kultury Ormian, którzy, przebywając na ziemiach polskich od czasów średniowiecza, w pełni się spolonizowali, stając się gorliwymi patriotami i rzetelnymi obywatelami odrodzonej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego; duszpasterstwo; organizacja Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego; Józef Teodorowicz; Dionizy Kajetanowicz; Ormianie.